

УДК 75.041.7:75.021.32-035.676.332.2(477)«1991/...»
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/77-2-10>

Федір ЗЕРНЕЦЬКИЙ,
orcid.org/0009-0006-2318-5791
аспірант кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(Київ, Україна) dme2122.fzernytskyi@dakkkim.edu.ua

СІЛЬСЬКА АРХІТЕКТУРА ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ У ТВОРАХ АКВАРЕЛЬНОГО ЖИВОПИСУ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ХУДОЖНИКІВ

Краєвиди українських сіл завжди були привабливими об'єктами для творчої реалізації художників – зокрема й акварелістів. У такому випадку йдеться не про зразки старовинної архітектури з вітчизняних музеїв народної архітектури й побуту – в дослідженні на перший план виведено архітектурні об'єкти-ровесники багатьох сучасних митців, або ж ті, в яких вони проживали свого часу, формувались як творчі особистості. Нині численна кількість робіт, в яких композиційними осередками є об'єкти сільської архітектури, фактично позбавлені уваги наукових кіл. У зв'язку з чим, мета статті полягає в здійсненні аналізу творів сучасних українських художників-акварелістів, в яких представлено зразки сільських архітектурних споруд ХХ – початку ХХІ століття. Для її вирішення проаналізовано та систематизовано згідно з жанром сільського пейзажу роботи сучасних митців – Тетяни Павлик, Наталії Музики, Ігоря Мосійчука, Володимира Ковальова, Василя Скакандія, Світлани Нечай-Сороки, Максима Кісільова, Марини Рожнятовської, Віктора Михайличенка, Володимира Новікова, Дмитра Жижина, Олександра Карпана, Людмили Корж-Радько. Висновки: у роботах українських митців основоположною спільністю є: меморіальна складова; ностальгійний ліризм; композиційна статичність; вписування в сюжет таких архітектурних об'єктів, як церква, хата, комплекс присадибних господарських споруд, криниця, водонапірна вежа, тин, ворота тощо; наявність робіт, присвячених сільським краєвидам різних регіонів України (Волині, Криму, Одеської обл., Карпат, Закарпаття тощо); зображення подвір'їв, окремих вулиць, присілків, хуторів, загальних сільських панорам; гармонія з навколишнім світом; уникнення фігур людей, але митці не омитають увагою птахів й тварин, які доповнюють сюжети життям. Дана тема визначена як вкрай перспективна для здійснення подальших досліджень.

Ключові слова: акварель, акварельний живопис, сільський пейзаж, сільська архітектура.

Fedir ZERNETSKYY,
orcid.org/0009-0006-2318-5791
Postgraduate at the Department of Art Study Expertise
National Academy of Culture and Arts Management
(Kyiv, Ukraine) dme2122.fzernytskyi@dakkkim.edu.ua

RURAL ARCHITECTURE OF THE 20TH – EARLY 21ST CENTURIES IN WATERCOLOR PAINTINGS BY CONTEMPORARY UKRAINIAN ARTISTS

The landscapes of Ukrainian villages have always been attractive objects for creative realization of artists, including watercolorists. In is not about ancient architecture exhibits from national museums of folk architecture and life – the article focuses primarily on the pieces of architecture that are of the same age as many contemporary artists, or those in which they lived in their time and developed as creative personalities. Currently, a large number of works in which the compositional centers are pieces of rural architecture are actually neglected by the scientific community. In this regard, the purpose of the article is to analyze the works of contemporary Ukrainian watercolorists, depicting rural architectural structures of the 20th – early 21st centuries. To this end, the article analyzes and systematizes according to the genre of rural landscape the works of contemporary artists, such as Tetiana Pavlyk, Nataliia Muzyka, Ihor Mosiichuk, Volodymyr Kovaliov, Vasyl Skakandii, Svitlana Nechai-Soroka, Maksym Kisiliov, Maryna Rozhniatovska, Viktor Mykhailychenko, Volodymyr Novikov, Dmytro Zhyzhyn, Oleksandr Karpan, and Liudmyla Korzh-Radko. Conclusions: the works of Ukrainian artists have the following common features: memorial component; nostalgic lyricism; compositional statics; inclusion in the plot of such pieces of architecture as church, house, homestead outbuildings, well, water tower, fence, gate, etc.; the presence of works dedicated to rural landscapes of different regions of Ukraine (Volyn, Crimea, Odesa region, Carpathians, Transcarpathians, etc.); images of yards, streets, villages, farms, general rural panoramas; harmony with the surrounding world; avoidance of human figures, without ignoring birds and animals that complement the plots with life. This topic is identified as extremely promising for further research.

Key words: watercolor, watercolor painting, rural landscape, rural architecture.

Постановка проблеми. Нинішні часи світової, державної та особистісної трансформації мотивують осмислити свій майбутній шлях, свою життєву місію через поновлення часткового втраченого зв'язку зі своїм архаїчним «Я». На шляху до пошуку свого місця у світі, все більш буденним явищем стає актуалізація цінності українського села. Але вже не як адміністративної одиниці з комфортними умовами перебування, а як коріння, з якого виросла народна українська культура, декоративно-ужиткове мистецтво, де на основі поваги до природи й людей одне до одного сформувався національний менталітет. Таким чином, сучасні вітчизняні митці-акварелісти, чий ліризм поєднаний із потужною академічною базою та досконалим відчуттям законів народного світогляду, все більшу роль відводять сільському пейзажу з його домінантами – сільською хатою, подвір'ям, церквами тощо. Однак цей напрям у діяльності художників на тепер позбавлений уваги науковців та потребує апробації.

Аналіз досліджень. Художньо-образна інтерпретація вітчизняного сільського пейзажу у творах акварельного живопису, як елемента пейзажного жанру не виокремлена в самостійну дослідницьку ланку – немає жодної праці з цієї теми, де б в історико-культурному, біографічному чи аналітичному ключі її було б детально розкрито. Натомість у дослідженні В. Шпака «Акварельний живопис України в історичному розвитку» висвітлено етапи розвитку акварельного живопису в Україні й зарубіжжя, зокрема й тих митців, чий спектр діяльності охопив сільський пейзаж (Шпак, 2019). Вченим в іншій праці охарактеризовано теорію й методику створення акварельного живописного зображення, властивості художніх матеріалів, природу кольору й світла, притаманні акварелі тощо (Шпак, 2013). Окремі твори українських художників, виконані в жанрі сільського пейзажу, в контексті специфіки акварельного живопису, аналізували Н. Велігура (Велігура, 2018), О. Кулик (Кулик, 2006) і Т. Ткаченко (Ткаченко, 2018).

Відповідно **мета статті** – здійснити аналіз творів сучасних українських художників-акварелістів, в яких представлено зразки сільських архітектурних споруд ХХ – початку ХХІ століття – дане дослідження є першим, в якому систематизовано й проаналізовано частину творів сучасних митців, виокремлених відповідно до наявності в сюжеті сільських споруд та сільського ландшафту загалом.

Виклад основного матеріалу. У багатоголосі акварельних жанрових та сюжетних мотивів українських художників, нарівні з натюрмортом,

лідидує пейзаж. Попри тенденцію останніх років працювати в жанрі міського пейзажу, особливе, знакове місце відведене пейзажу сільському. У цих творах перед глядачем постає сучасне село – колоритне, мудре, з давньою історією, неквапним сьогоденням і невизначеним майбутнім, на тлі демографічної кризи в країні. Тихі сільські вулиці, де в частині будинків уже назавжди згасли вікна, не завжди є привабливими об'єктами для досконало організованих пленерів, що гуртують сучасних акварелістів.

Проте явною є тенденція появи з кожним роком усе більшої кількості таких робіт в жанрі сільського пейзажу, адже зображувана сільська ідилія має одну дуже значну перевагу – такі сюжети народжуються з глибин пам'яті. Для когось із художників зображувана сільська ідилія – це повага до місць, де народився, або проводив літні місяці, де живе зараз або мандрує щороку, облюбувавши ту чи іншу місцину. У таких творах крізь поліфонію кольорів і статичних композицій глядач не очима, а серцем бачить вікову мудрість українців, до якої знову настав час повернутись.

Відома івано-франківська акварелістка й фотохудожниця Тетяна Павлик, в своїх окремих акварелях відтворює глибини українського фольклору, де колодязь на подвір'ї населяють не лише небесні зорі, а й чарівні потойбічні істоти, помічники й вороги селянина, який завжди їх шанує, хоч і остерегається (рис. 1 а). Колірна гама цього циклу робіт відповідна – насичена, малопрозора, з апелюванням до народної магії, яку супроводжують сутінки, ніч, пишні ліси, в яких можна заблукати (рис. 1 б). Робота «Покинута гніздо» пронизана відлунням суму – прорисовані контури пустих вікон та дверей, із темно-коричневою гамою кольорів немов жаліються глядачеві на самотність, яка прийшла на заміну щоденному людському гомону.

Київська мисткиня Наталія Музика наповнює свої роботи буденним затишком сільського подвір'я. На одній із них (рис. 2 а) тварини, які гріються на підвечірньому літньому сонці на дбайливо пофарбованій лавці. На задньому плані видніються темні віконні шибки, які чекають господарів увечері в прохолодну хату. Від уважного ока художниці не сховалась жодна деталь цієї сільської благодаті – сонні котячі очі, куряча допитливість, ледь прив'ялі макові пелюстки, свіжо підфарбоване вікно, вибілені стіни старенької хати, яка, ймовірно, свої молоді роки застала ще в середині минулого століття. Працюючи в акварельній техніці «по-мокрому», Наталія Музика крупними мазками, каскадом контрастних кольорів, не відволікаючись на світло-тіньові й компо-

Рис. 1. Тетяна Павлик: а) назва й рік створення невідомі; б) «Покинуте гніздо», 1996

зиційні досконалість, неймовірно щиро описує сільське буття (рис. 2 б).

Художня манера корифея вітчизняної акварельної школи Ігоря Мосійчука (1963–2022), який провів свої дитячі та юні роки на Волині, особлива своєю фотографічною легкістю, привернення уваги глядача до скромної естетики найневибагливіших сюжетів. До останніх днів проживаючи на території Придністров'я й працюючи деканом Рибницької філії Придністровського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка, Ігор Мосійчук приїздив в с. Колки Маневицького р-ну Волинської обл. (Поліські краєвиди, 2019). А також, регулярно документував спогади про свої сільські будні. На одній із робіт (рис. 3 а), митець, застосувавши вдалий контраст жовтого й гри блакитно-бежевого кольорів зафіксував добре відому всім нам традицію плетіння весняних вінків із куль-

баби. Поквапливо кимось підвішена на віконну ручку, вона відкидає тінь на залиту сонцем вибілену стіну, яка увібрала в себе колорит всього, що її оточує. Стареньке вікно ще зберігає давню традицію прикрашання екстер'єру дерев'яною різьбою-мережкою. У шибках Ігор Мосійчук досконало зобразив пишне гілля присадибного саду – цьому посприяла манера гладкого письма, у якій Ігорю Мосійчуку не було рівних. Домінантою просторого подвір'я, зображеного на іншій роботі, є не хата (невипадково вона знаходиться на задньому плані), а незаасфальтований простір перед нею, вкритий густою травою. Вкупі з густими, узагальнено прописаними як єдине ціле деревами й кущами, глядач отримує враження від того, що і ця хата, і все село цілком знаходиться у владі природи. І рано чи пізно вона візьме своє (рис. 3 б).

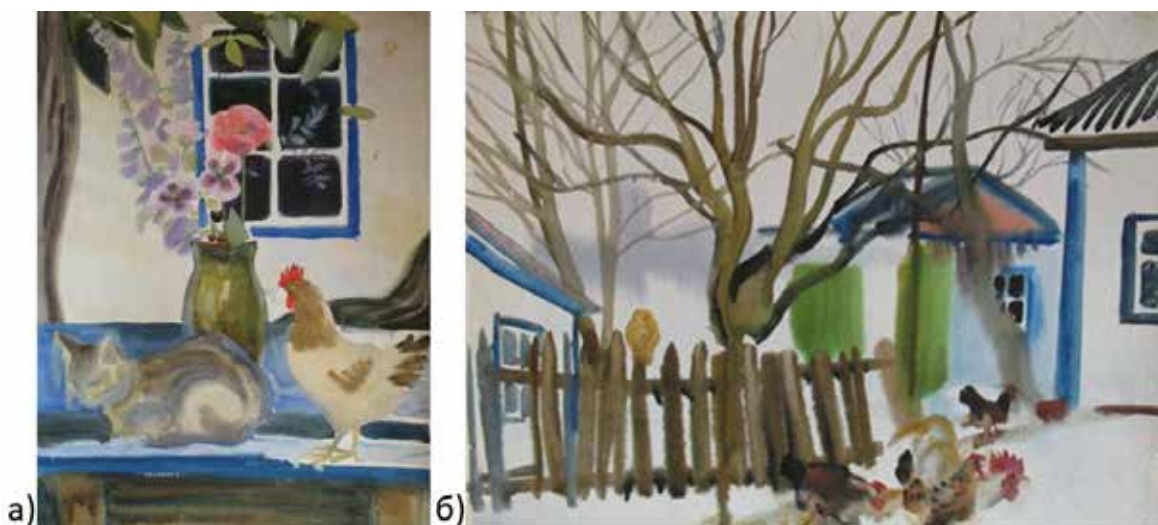

Рис. 2. а-б) Наталія Музика, назва й рік створення невідомі

Рис. 3. Ігор Мосійчук: а) назва невідома, 2015; б) назва невідома, 2016

Таке ж затишне, добре спроектоване господарями подвір'я, виконане харківським акварелістом Володимиром Ковальовим в кардинально протилежній, імпресіоністичній манері, з застосуванням корпусного живописного методу, який характеризується насиченими непрозорими фарбами (рис. 4 а). Художник не оминув увагою ні старих присадибних дерев, ні щільного ряду будівель, ні курячого царства, виконаних крупними мазками на колірному контрасті. Глядачеві складно вгадати, до якого саме регіону належить ця місцина. Але немає жодних сумнівів, що це – Україна, оскільки ця інформація вписана в пам'ять народу (Ковальов Володимир, б.д.).

Інша його робота (рис. 4 б), на якій зображено сільську панораму, де центральну роль виконують дві церкви на тлі неба й гір, вирізняється значно більшим колірним контрастом верхньої й нижньої композиційної скульптури. А також, більш суцільно прорисованими контурами всіх зображуваних споруд. Холодно-синій колір неба, потьмяніла трава й буре листя натякають на розпал осені.

Художнє мислення видатного представника закарпатської живописної школи, Василя Скакан-

дія (1941–2020), сповнене фольклору, дещо демонічне, експресивне, з широкими тьмяними, дуже щільними мазками. Його невеличкі хати під пишною стріхою, гірські звивисті вулички немов візуалізують казки й легенди Закарпатського краю (рис. 5 а-б). Мистецтвознавець Михайло Прийми тонко підмітив цю рису акварельної творчості Василя Скакандія: «це світ алегорій, сформованих життям, світ образів, які виростили з легенд та казок, світ емоційного переживання кольору, виявлений в акварельних імпровізаціях» (Скакандієве небо в акварелі, 2016).

Цікавий ракурс околиці села пропонує глядачеві вінничанка Світлана Нечай-Сорока. Філігранно, в техніці «по-мокрому» застосовуючи колірні плями в середовищі розмитих, майстерно поєднуючи між собою темні тони, художниця створила атмосферу передгрозового надвечір'я, яке охопило кілька поодиноких дерев і хатин. Але ця гроза для селян життєдайна – вона дасть сили ще більшому буянню зелені, яка розкинулась яскравим полотном вздовж вулиці (рис. 6 а).

Натомість акварель Максима Кісільова, уродженця Кропивницького регіону, демонструє

Рис. 4. а-б) Володимир Ковальов, назва й рік створення невідомі

Рис. 5. а-б) Василь Скакандій, назва й рік створення невідомі

суцільну гармонію сільської вулиці з зимовою стихією. Ранні синьо-бузкові сутінки, дим із комина, відблиски світла на сніговому покриві, некваплива людська хода, ритмічно зображені сніжинки – усе це, так тонко підмічене автором, існує в єдиному ритмі з зимовою порою (рис. 6 б). Це той час, коли вся землеробська праця стала на паузу, згідно з давнім союзом українців із солярним циклом. Така статичність надовго залишається в пам'яті художників і, як у такому випадку, «проситься» на папір.

Зима полтавчанки Марини Рожнятовської, створена в реалістичній манері, в техніці лесування, де акварельна багатошаровість, попри зображенню морозної зими, невимовно затишна. Цьому сприяє й теплий колорит – дві хати осяяні теплом заходу сонця (рис. 7 а). Художниця, підмітивши святковість моменту Різдва, образотворчими засобами (наприклад, завдяки мозаїчній манері письма) показала, яким важливим є це свято для українців – навіть сувора зимова при-

рода стає більш милостивою до людей. Знову-ж таки, в цій роботі, як у багатьох інших, архітектурні споруди не є центром композиції – вони сховані на задній план.

Сумчанин Віктор Михайличенко в роботі «Весна. Чорний лід» (рис. 7 б), із застосуванням приглушених тонів та введенням на перший план першого весняного паводка та хати на другий план, звертає увагу глядача на те, що як би хто не квапився садити город чи сіяти ниву – природа диктує свої правила. А хатина, вкрита потемнілим шифером, є й спостерігачем, і оповідачем вічних сільських хронік. Прозорість повноводої калюжі, її «справжність» не викликає в глядача жодних сумнівів, що автор – видатний аквареліст.

З масиву робіт своєю монохромністю, домінуванням графічних ліній, підкресленим мінімалізмом і побудовою композиції в єдиній площині виділяється акварель кримчанина Володимира Новікова. Уважне глядацьке око, яке розуміється на мандрах Україною, впізнає тут сільську архі-

Рис. 6. а) Світлана Нечай-Сорока, назва й рік створення невідомі;
б) Максим Кісільов, «Горобці», 2016

Рис. 7. а) Марина Рожнятовська, «Перед Різдвом», 2014;
б) Віктор Михайличенко, «Весна. Чорний лід», рік створення невідомий

тектуру Кримського півострова, де двоповерхові світлі будиночки з ракушняка та обмаль рослин довкола подвір'я – типова картинка (рис. 8 а).

Ще один сільський південний пейзаж (проте, вже поліхромний) – робота представника одеського регіону Дмитра Жижина (Жижин Дмитро, б.д.). «Пейзаж з сім'єю лелек» (рис. 8 б). Лідируючу роль в роботі також відіграє рисунок (чіткий композиційний осередок на середньому плані роботи), який підкреслює атмосферу південного села, з необхідною для місцевих жителів водонапірною вежею, типовим екстер'єром хат і степовим різнотрав'ям. Як і небо, яке автор списав із південного, зазвичай яскраво-блакитного й, переважно, безхмарного небесного простору. Робота приваблює увагу й класичним в живописі контрастом блакитного й коричнево-бежевого кольорів.

Типова риса акварельного живопису – прозорість та багатошаровість холодних тонів – притаманна пейзажу Олександра Карпана (1953–2016), який демонструє, що коли мова заходить про сільську архітектуру – це не лише подвір'я, вулиці чи цілі населені пункти. Це може бути й одинока гос-

подарська будівля (рис. 9 а), захована в передгір'ї Карпат, де господарі влітку споконвіку використовують її під час випасу худоби чи сінокосу, а взимку вона самотньо чекає настання теплої пори.

Безумовно, художник в цій роботі продемонстрував, що досконале прописування зимової атмосфери як класичний вищий щабель акварельного живопису він підкорив із легкістю – холодні тони спонукають глядача замислитись про ті дні, коли далеко від мегаполісів світ зупиняється, але ненадовго, лише до весни. Наприклад, яскраво-калейдоскопної, як в діяльності Людмили Корж-Радько, яка мешкає і творить на Закарпатті. У роботі «Туман в Карпатах» (рис. 9 б) уже відсутня явна прозорість, проте відчуваються мотиви пастельної гармонії, реалізовані акварельними засобами. Колірна багатошаровість, впізнаваність сучасної закарпатської архітектури, узагальнений образ гір на задньому композиційному плані, домінування теплих кольорів вкотре наштовхує глядача на думку, що, в якій би художній манері не працював сучасний аквареліст, який би регіон не описував – українське село неповторне, кожне

Рис. 8. а) Володимир Новіков, «Негода, рік створення невідомий»;
б) Дмитро Жижин, «Пейзаж з сім'єю лелек», 2015

Рис. 9. а) Олександр Карпан, «Зимовий день у Сколе», 2015;
б) Людмила Корж-Радько, «Туман в Карпатах», 2013

зі своїм характером, який формують будівлі, природа й люди.

Висновки. Аналіз акварельних творів із масштабного доробку сучасних митців (Тетяни Павлик, Наталії Музики, Ігоря Мосійчука, Володимира Ковальова, Василя Скакандія, Світлани Нечай-Сороки, Максима Кісільова, Марини Рожнятовської, Віктора Михайличенка, Володимира Новікова, Дмитра Жижина, Олександра Карпана, Людмили Корж-Радько), систематизованих відповідно до жанру сільського пейзажу, підтвердив той факт, що сільські мотиви є одними з пріоритетних у вітчизняній акварельній школі.

Їм притаманна меморіальна складова, ностальгійний ліризм, статичність, зображення храмових споруд, хатин, присадибних будівель, окремих подвір'їв, вулиць та присілків і хуторів, загальних сільських панорам. Лише зрідка на таких пейза-

жах автори зображають людей чи тварин, зосереджуючись на сільській архітектурі, досконало вписаній у довколишню природу різних регіонів України.

Експериментуючи з поліфонією кольорів, світло-тіньовими ефектами, техніками («по-мокрому», лєсирування, мозаїчна манера письма тощо), узагальнюючи або досконало деталізуючи скромні сільські садиби, художники наголошують на тому, що грані таланту більшості з них шліфувались саме в оточенні автентичної сільської культури. Зуміти зберегти її, зробити по-справжньому «модною» – місія в тому числі й сучасних акварелістів. Тож, дана тема потребує подальшого розвитку. Насамперед розширення в межах дослідження числа митців, які працюють в жанрі сільського пейзажу та подальша систематизація їхніх робіт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Велігура Н. М. Феномен прозорої поліфонії кольорів у акварелі. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені ІК Карпенка-Карого*. 2018. № 22. С. 135–138.
2. Жижин Дмитро Юрійович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: <https://esu.com.ua/article-19157> (дата звернення: 06.07.2024).
3. Ковальов Володимир. *Центр культури і мистецтва*. URL: <https://www.cultura.kh.ua/uk/activities/modern-art/authors/127-hudozhniki/3465-kovalov-volodimir> (дата звернення: 06.07.2024).
4. Кулик О.І. *Майстри акварелі*. Київ : Майстер-клас, 2006. 145 с.
5. Поліські красиви на акварелях народного художника з Колок. *Район. Маневичі*. URL: <https://manevychi.rayon.in.ua/gallery/389436-poliski-kraevidi-na-akvareliah-narodnogo-hudozhnika-z-kolok> (дата звернення: 06.07.2024).
6. Скакандієве небо в акварелі. *Закарпаття онлайн*. URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/152927-Skakandiieve-nebo-v-akvareli> (дата звернення 06.07.2024).
7. Ткаченко Т. *Українська акварель*. Київ : Альтерпрес, 2018. 203 с.
8. Шпак В. О. Акварельний живопис України в історичному розвитку. Етнотдизайн у контексті українського національного відродження та європейської інтеграції. Кн. 2 : зб. наук. праць / редкол. : гол. ред. М. І. Степаненко, упоряд. і відп. ред. Є. А. Антонович, В. П. Титаренко та ін. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 369–383.
9. Шпак В. О. *Основи живопису. Акварель : навч. Посіб./ Василь. Шпак. М-во освіти і науки України, КДІДПМД ім. М.Бойчука*. Київ : (б.в.), 2013. 256 с.

REFERENCES

1. Velihura, N. M. (2018). *Fenomen prozoroj polifonii koloriv u akvareli* [The Phenomenon of Transparent Polyphony of Colors in Watercolor]. *Naukovyi visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu teatru, kino i telebachennia imeni IK Karpenka-Karoho*, (22), 135–138. [in Ukrainian].
2. *Zhyzhyn Dmytro Yuriiovych* [Zhyzhyn Dmytro Yuriiovych]. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. URL: <https://esu.com.ua/article-19157> [in Ukrainian].
3. *Kovalov Volodymyr* [Kovalov Volodymyr]. *Tsentr kultury i mystetstva*. URL: <https://www.cultura.kh.ua/uk/activities/modern-art/authors/127-hudozhniki/3465-kovalov-volodimir> [in Ukrainian].
4. Kulyk, O.I. (2006). *Maistry akvareli* [Masters of watercolor]. Kyiv : Maister-klas. [in Ukrainian].
5. *Poliski kraievydy na akvareliakh narodnoho khudozhnyka z Kolok* [Polissya landscapes on watercolors by a folk artist from Kolok]. (2019) Raion. Manevychi. URL: <https://manevychi.rayon.in.ua/gallery/389436-poliski-kraevydy-na-akvareliakh-narodnoho-hudozhnyka-z-kolok> [in Ukrainian].
6. *Skakandiieve nebo v akvareli* [Skakandian sky in watercolor]. (2016). Zakarpattia onlain. URL: <https://zakarpattia.net.ua/News/152927-Skakandiieve-nebo-v-akvareli> [in Ukrainian].
7. Tkachenko, T. (2018). *Ukrainska akvarel* [Ukrainian watercolor]. Kyiv : Alterpres. [in Ukrainian].
8. Shpak, V. O. (2019). *Akvarelnyi zhyvopys Ukrainy v istorychnomu rozvytku* [Watercolor Painting of Ukraine in Historical Development]. *Etnodyzain u konteksti ukrainskoho natsionalnoho vidrozhennia ta yevropeiskoi intehratsii*. Poltava : PNPu imeni V.H. Korolenka. [in Ukrainian].
9. Shpak, V. O. (2013). *Osnovy zhyvopysu* [Fundamentals of Painting]. *Akvarel : navch. Posib./ Vasyl. Shpak. M-vo osvity i nauky Ukrainy, KDIDPMD im. M.Boichuka*. Kyiv. [in Ukrainian].